

Ольга Музика,

канд. пед. наук, доцент, завідувач кафедри образотворчого мистецтва
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

РОЗВИТОК ХУДОЖНЬО-ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ НА МАТЕРІАЛІ ПОРТРЕТНОГО ЖИВОПИСУ

У статті висвітлюється важлива проблема мистецько-педагогічної освіти: розвиток художньо-творчих здібностей майбутніх учителів образотворчого мистецтва на матеріалі портретного живопису. Аналізуються завдання, які вирішуються під час аудиторної та самостійної роботи студентів, засоби створення цілісного художнього образу в портреті.

Ключові слова: художньо-творчі здібності, портрет, художній образ, майбутні вчителі образотворчого мистецтва.

Постановка проблеми. В умовах глобальної перебудови, гуманізації сучасного навчального процесу одним із пріоритетних завдань вищої педагогічної освіти має бути розвиток творчих здібностей майбутніх педагогів, зокрема вчителів образотворчого мистецтва. Адже сьогодні вчитель має відповідати високим професійним і загальнокультурним вимогам, спрямованим на перетворення змісту освіти на механізм системного розвитку творчої особистості учня, реалізації його творчого потенціалу.

Безумовно, підготовка таких фахівців у вищих педагогічних навчальних закладах – складний процес, який вимагає постійного впровадження ефективних методик і новітніх технологій навчання, які мають невичерпний потенціал у розвитку творчих і художніх здібностей студентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема творчості, розвитку творчих здібностей особистості багатогранна й неоднозначна, про що свідчить значна кількість наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених – філософів, психологів, педагогів, мистецтвознавців (М. Бердяєв, І. Бех, В. Бутенко, Л. Виготський, М. Волков, І. Зязюн, М. Каган, В. Кузін, А. Маслоу, Л. Масол, В. Моляко, Б. Неменський, В. Роменець, Б. Теплов, О. Олексюк, Г. Падалка, О. Рудницька та ін.).

Значний внесок у розвиток художньої педагогіки й методики викладання фахових дисциплін у процесі підготовки вчителів образотворчого мистецтва зробили відомі вчені-методисти: Є. Антонович, Г. Беда, В. Зінченко, С. Коновець, М. Ростовцев, Н. Сокольникова, О. Унковський, Є. Шорохов та ін.

Окремі питання реалізації творчого потенціалу майбутніх художників-педагогів, розкриття різнобічних здібностей

студентів у навчально-виховному процесі, формування художньо-педагогічної компетенції розглянуто у працях О. Кайдановської, М. Пічкура, О. Смирнової, М. Стась, Т. Стрільєвич, Т. Штикало, В. Щербини та ін.

Водночас слід зазначити, що методологічне, організаційне й методичне забезпечення процесу розвитку художньо-творчих здібностей залишається ще недостатнім, і це позначається на динаміці творчого розвитку та самореалізації майбутніх учителів образотворчого мистецтва.

Метою статті є висвітлення проблеми розвитку художньо-творчих здібностей майбутніх учителів образотворчого мистецтва на матеріалі портретного жанру живопису, визначення основних завдань, які вирішуються студентами під час аудиторної та самостійної роботи над створенням художнього образу в портреті.

Виклад основного матеріалу. Система творчих художніх здібностей відтворює загальну структуру здібностей, яка досить повно розроблена в дослідженнях психологів (В. Крутецький, О. Леонтьєв, К. Платонов, С. Рубінштейн, Б. Теплов та ін.). Аналіз наукової літератури свідчить, що творчі здібності вчителя образотворчого мистецтва – складне й багатоаспектне питання, вони пов'язані з художньою та педагогічною творчою діяльністю.

В «Українському педагогічному словнику» здібності розглядаються як «стійкі індивідуальні психічні властивості людини, які є необхідною внутрішньою умовою її успішної діяльності» [3; с. 135]. На думку вчених (І. Бех, М. Каган, О. Леонтьєв та ін.), діяльність є джерелом формування і розвитку особистості, тому залучення до діяльності – головний шлях розвитку творчих здібностей людини.

Художньо-творча діяльність, як справедливо вважає Л. Виготський, має «найбільш придатні умови для розвитку творчих здібностей особистості», адже у процесі художньої творчості творець виражає свої думки й почуття, прагнення до прекрасного, своє ставлення до того, що відбувається в суспільстві. Учений зазначає, що в процесі художньої діяльності успішно розвиваються спостережливість, внутрішнє бачення, образність та емоційність, конкретність мислення й уяви, здатність до синтезу [2].

У структурі здібностей до образотворчої діяльності виокремлюють основні (художнє сприйняття, творча уява, творче мислення, зорова пам'ять, емоційність, волю-ві якості) і допоміжні (сенсомоторні якості, якості зорового аналізатора) властивості [6; с. 292].

Розглядаючи проблему розвитку творчих здібностей особистості, слід враховувати теорію функціональної асиметрії головного мозку, згідно з якою ліва півкуля відповідає за раціонально логічні операції, а права – за інтуїтивні, структурно-образні. Тому ліва півкуля обробляє інформацію лінійно, аналітично і логічно, а права – глобально, релятивно, синхронно й інтуїтивно, тобто, нелінійно. Функція правої півкулі – сприймання структур, зв'язків, почуття прекрасного. У навчанні ж головна роль належить лівій півкулі, що значною мірою знижує діяльність правої. Тому ті, хто володіють розвиненим гострим образним сприйняттям, найбільше страждають від шаблону лінійності. Адже обидві півкулі взаємопов'язані й працюють синхронно, а найбільша продуктивність можлива за умови їх інтеграції. Тому ми цілком погоджуємося з думкою О. Кульчицької про те, що знання і навички, що накопичуються завдяки діяльності лівої півкулі у співдії з інтуїцією і натхненням, які продукує права півкуля, дає високі художні досягнення [7; с. 4–5].

Відтак, розвиток художньо-творчих здібностей майбутніх учителів образотворчого мистецтва передбачає стимулювання позитивної мотивації до навчально-творчої діяльності, виховання цілеспрямованості, збагачення художнього досвіду, усвідомлення власної неповторності та індивідуальності.

Серед дисциплін фахового спрямування у підготовці майбутніх художників-педагогів особливе місце посідає живопис, як одна із визначальних для професійного й особистісного становлення. А тема портретного жанру, на наш погляд, має необмежені можливості для ефективного розвитку художньо-творчих здібностей студентів, адже є однією з найцікавіших у мистецтві. *Портрет* – це один із жанрів образотворчого мистецтва, присвячений зображенню людини, з відтворенням індивідуальної схожості.

Мистецтво портрета нараховує кілька тисячоліть. Зображення обличчя людини завжди приваблювало художників. Найбільш давні портретні зображення дійшли до нас у мініаторах Давнього Єгипту, Греції й Риму, а та-

кож у книжкових ілюстраціях середньовічних Європи й Азії. Портрети доносять до нас не тільки образи людей різних епох, відбивають історичний час, але й говорять про те, яким бачив світ художник, як він ставився до моделі.

Особливого розквіту портретний жанр досягнув в епоху Відродження (Леонардо да Вінчі, Рафаель, Джорджоне та ін.). Майстри пензля створювали високохудожні портретні образи, наділяючи їх інтелектом, гармонією, а іноді й внутрішнім драматизмом.

У навчальних програмах з фахових дисциплін (рисунок, живопис, композиція) темі портретного зображення людини відведено вагоме місце. До роботи над портретними етюдами студенти приступають, вивчивши пропорції, анатомічні особливості та конструктивну побудову голови.

З чого ж починати вивчення такої важливої і складної теми, як мистецтво створення портретного зображення людини? Звичайно, з цікавої і змістовної лекції, перегляду й аналізу репродукцій відомих картин вітчизняних і зарубіжних художників, які працювали в жанрі портрета: В. Боровиковського, К. Брюллова, І. Рєпіна, Ф. Рокова, М. Врубеля, О. Кіпренського, О. Лопухова, О. Мурашка, В. Перова, З. Серебрякової, В. Серова, В. Тропініна, Леонардо да Вінчі, Рембрандта, Я. Йорданса, Ж.-А. Ватто та ін. Під час лекції «Мистецтво портрета» студенти отримують інформацію про місце цього жанру в історії мистецтва, види і композицію портрета, задачі й засоби виконання портретних зображень у різних живописних і графічних техніках, особливості створення художнього образу, що є необхідною умовою його художньої цінності. Саме з художнім образом пов'язана здатність мистецтва дарувати людині глибоку естетичну насолоду, що пробуджує в неї почуття прекрасного. Тому слід зазначити, що в портреті ніби переплітаються два характери – моделі й художника. Існує таке парадоксальне твердження, що кожен портрет є автопортретом.

Аналізуючи зі студентами відомі портретні твори, особливу увагу слід звертати на те, які засоби використані художником для втілення свого творчого задуму. Так, В. Перов у відомому портреті Ф. Достоєвського передає стан глибокої задуми письменника, особливу душевну напругу. На це вказує поворот усієї фігури, рух рук, погляд, спрямований «у нікуди» – зазвичай так дивляться люди, заглиблені в роздуми.

Як відомо, основним засобом виразності в живопису є *колір*, який підсилює емоційність зображення, допомагає виразити думки й почуття. Велике значення кольору підкреслив В. Серов у своєму шедеврї «Дівчинка з персиками». Чарівний образ, зображений у яскраво освітленому інтер'єрі, створений яскравими фарбами та прозорими мазками. У портреті Міки Морозова В. Серов тонко

відтворив непосидючий дитячий образ, використовуючи для цього рух рученят і фігури хлопчика, м'який теплий колорит.

Видатний український художник і педагог О. Мурашко у своїх портретах досить влучно передає індивідуальність людського характеру, темперамент, душевний стан. Створені ним образи живі й емоційні, відчувається особливий рух і напруга кольору.

Слід зауважити, що активізації творчого пошуку студентів сприяють самостійні завдання, наприклад, – повідомлення на тему «Портрет у різних видах мистецтва» – живопису, графіці, скульптурі, фотографії. Студенти підшукують цікавий матеріал, готуючи презентації. Переглянувши найбільш відомі твори цього жанру, варто проаналізувати, якими засобами художники передавали не тільки схожість, а й внутрішній світ зображуваного. Адже залежно від того, як «бачить» художник свою модель, визначаються засоби втілення головної ідеї портрета: художньо-пластичне вирішення, матеріал і техніка виконання. Усе це допомагає розкриттю художнього образу, створенню живописними засобами того неповторного світу, який змушує глядача хвилюватися і мислити, радіти чи сумувати, але ніколи не залишає байдужими.

Велику роль у портретному мистецтві відіграє насамперед композиція зображення у форматі, пошук точки зору для повноти розкриття творчого задуму. У процесі такого пошуку студенти виконують велику кількість ескізів, продумуючи створення різних варіантів зображення, стилістичного рішення композиції, аналізують виразні можливості різних систем зображення, загальну колористичну гаму картин, побудованих на використанні активних кольорних відношень чи у стриманій колірній гамі, гармонійних чи дисонансних поєднаннях.

Відтак, для активізації творчого мислення слід вимагати від студентів малювати свідомо, не допускати механічного копіювання натури, слід також допомогти побачити в naturі головне, зорієнтувати на чуттєве, образне сприйняття. На необхідності цілісного сприйняття і грамотної побудови наголошують відомі художники-педагоги (Г. Бєда [1], В. Кузін [6] та ін.).

Механізм художнього сприйняття полягає в тому, що за наявності конкретної мети й завдання у свідомості постійно присутня установка на пошук матеріалу для вирішення цього завдання. Тому для розвитку сприйняття у студентів необхідно постійними вправами активізувати їхній психофізичний «апетит», вони повинні постійно спостерігати, сприймати, перетворювати, відбирати, знову збагачуватися враженнями.

Поряд із тренуваннями художнього сприйняття, цілісного бачення студентам рекомендується вести записи у «Творчому щоденнику», де фіксувати всі нові враження, котрі вони за день для себе відкрили. Уміння бачити нове

– необхідна умова творчості, якість, яку треба постійно тренувати.

Активізації творчої діяльності студентів на заняттях сприяють окремі практичні методи та прийоми: спільний пошук викладачем і студентами способів досягнення різноманітності творчої роботи, вибір оптимальної техніки виконання, генерування гіпотез, використання асоціативно-образного зв'язку музики та образотворчого мистецтва, спеціальних короточасних вправ на вивільнення творчої енергії, прийом паралельної діяльності викладача і студентів. Такі методи суттєво збагачують творчий досвід особистості.

На думку Л. Ермолаєвої-Томіної, найбільш успішно оволодіння образотворчою мовою відбувається тоді, коли «почуття» лінії, кольору, форми, композиції тренуються на абстрактному матеріалі [5; с. 217]. З огляду на це, для усвідомлення ролі кольору і його взаємозв'язку з художньо-емоційним образом у портретному живопису студентам було запропоновано завдання: *за допомогою кольору зобразити відповідну емоцію*. Для цього були заздалегідь виготовлені картки з назвами емоцій: радість, відчай, агресія, тривога, байдужість, закоханість тощо. Кожен із студентів обирав одну картку, не називаючи емоцію. Потім за допомогою кольорових плям намагалися передати відповідний емоційний стан (формат А4, акварель, гуаш). Аналізуючи результати, визначали, хто краще виконав завдання, чий малюнок найбільше відповідає тій чи іншій емоції. На нашу думку, такі завдання-вправи допомагають позбутися емоційної скутості, сприяють вивільненню творчої енергії.

Розумінню сутності художньо-емоційної образності в портретному живопису сприяють використання асоціативно-образного зв'язку музики та образотворчого мистецтва. Так, студентам для прослуховування запропоновано твір Л. Бетховена «Місячна соната», сповнений величі, з нотками трагізму. Викладач коротко ознайомив із біографією видатного музиканта й композитора, після цього була продемонстрована репродукція картини О. Лопухова «Бетховен», виконана в холодній колірній гамі. У ній митець зображений у момент високої творчої напруги, глибоких душевних мук, про що свідчать міцно стиснуті губи і схрещені на грудях руки. Після прослуховування музики й перегляду картини студенти ділилися враженнями, висловлювали власні думки про твори композитора і художника.

У процесі навчання педагог має створювати такі умови, щоб студент з перших занять перебував у творчому пошуку свого стилю, манери зображення. На наш погляд, цьому сприяють завдання, орієнтовані на засвоєння різних систем зображення, порівняння їх між собою, у результаті чого кожен зможе знайти щось близьке й цікаве для себе. Виконуючи такі завдання, студент вчиться

самостійно думати, аналізувати, бачити світ особливими очима художника, творчо і з любов'ю виконувати кожну роботу.

Розвитку художньо-творчих здібностей студентів, безумовно, сприяє засвоєння методичних і практичних основ портретного живопису.

Перш ніж приступити до роботи над портретом у кольорі, слід виконати кілька етюдів у техніці «тризайль» – живопис однією фарбою (чорна, коричнева, умбра тощо). Це необхідно для того, щоб навчитися передавати форму голови за допомогою світлотіньових відношень, зрозуміти розподіл тону вглибину від найсвітліших частин голови до найтемніших і потім перейти до зображення кольором [4; с. 99–100]. На початку роботи рекомендується оглянути постановку (натуру) з усіх боків і вирішити, з якої точки зору, стоячи або сидячи, краще працювати над композицією етюду. Обов'язково треба зробити невеликий композиційний начерк у кольорі. Під час виконання живописного етюду голови потрібно думати про анатомічне ліплення форми й про колірні відношення, але водночас не можна забувати про завдання передати риси живої людини. Перевіряючи тональну й колірну узгодженість частин етюду, треба прагнути уникати строкатості, що буває в тих випадках, коли багато однаково темних і однорідних світлих місць. Уміння побачити супідрядність усіх тональностей і колірних відношень загальному рішення живопису голови є важливою якістю портретиста. Тому в живопису портрета слід уважно аналізувати закономірності освітлення.

Живопис складної пластичної форми – голови людини – повинен ґрунтуватися на знаннях анатомічної конструкції черепа, м'язової системи, закономірностей розташування окремих форм, застосування правил перспективи, основ кольорознавства. У живопису голови повинен застосовуватися метод роботи «відношеннями», тобто треба не лише точно підібрати кольори природи, але й урахувати взаємодію сусідніх кольорів. Починати можна з тіньових місць голови, а потім, визначивши її освітлену частину, вирішити кольори тла з боку світла й тіні. Але можна починати писати голову натурника з освітленої частини, якщо вона ясніша за кольорами, і також шляхом порівняння інших кольорів з кольорами освітленої частини голови розкрити простір етюду.

У живопису голови людини застосовується виконання етюдів голови натурника методом «а ля прима». Це означає, що всі кольори беруться відразу на повну силу. Метод не припускає багаторазових переписок, дозволяє зберегти максимальну свіжість і соковитість барвистих звучань, більшу безпосередність і гостроту вираження.

Увесь процес роботи можна умовно розподілити на три етапи, які тісно пов'язані між собою й органічно переходять один в один, доповнюючи один одного.

Перший етап – композиційне рішення, виконання підготовчого малюнка голови, визначення кольором найсвітлішого і найтемнішого.

Другий етап – вивчення деталей голови з максимальною характеристикою їхніх форм і колірних особливостей.

Третій етап – узагальнення й синтез вивченого, приведення етюду до живописної колористичної єдності.

У навчальних етюдах голову звичайно розташовують на аркуші паперу вище середини. Якщо голова повернена у профіль або на 3/4, то з боку потилиці поле залишають меншим, ніж з боку обличчя, це концентрує увагу глядача на лицьовій частині голови. Розмір голови в навчальному етюді повинен бути меншим від натурального розміру, також не вимагається вирішення складних завдань, розкриття психологічної індивідуальності природи. Завдання – визначити основні колірні й тональні відношення світла, півтонів, форми голови по відношенню до тла й один до одного, знайти між ними зв'язок, щоб вони всі разом створювали загальну колористичну єдність. Короткотривалі портретні етюди слід виконувати якомога частіше, адже вони корисні для тренування ока і руки, розвивають узагальнене живописне сприйняття природи, є необхідними у процесі довготривалих постановок.

Звичайно, оволодіти майстерністю створення портрета можна лише завдяки наполегливій праці. Окрім аудиторної роботи, велике значення має самостійна творча робота студентів, на яку відводиться значна кількість часу. Прагнення до самостійності й індивідуальності характеризується внутрішнім спонуканням до пошуків нестандартних рішень, нових художніх технік.

Пробудженню цікавості студентів, успіху навчання сприяють виразні натурні постановки, використання національного одягу, посуду, елементів інтер'єру, що виховують естетичні почуття, художній смак.

Отже, у процесі виконання навчальних портретних етюдів і довготривалих академічних постановок основними завданнями є: передача анатомічної конструкції, визначення основних колірних і тональних відношень світла, півтонів, форми голови по відношенню до тла й один до одного, знаходження загальної колористичної єдності.

Зовсім інші вимоги ставляться перед студентами під час виконання творчих самостійних завдань, які спрямовані на пошук індивідуальної манери зображення, створення цілісного художнього образу, де велике значення має здатність до асоціацій, асоціативного бачення. Адже творче розв'язання проблеми нерідко пов'язане із неочікуваним співставленням окремих явищ, зовні нічим не схожих.

Три типи художніх асоціацій виокремлює Л. Медведєв: 1) пластичні асоціації, які пов'язані із зоровими чи слуховими асоціаціями; 2) емоційні асоціації, що зумовлюють певне естетичне ставлення до об'єкта чи предмета;

3) логічні асоціації, що мають глибоке смислове навантаження [8; с. 73].

З метою розвитку асоціативного мислення студентів нами запропоновано завдання «Створення портрета-образу друга або близької людини». Для передачі характеру і внутрішнього світу зображуваного необхідно було дібрати відповідний художній матеріал та техніку виконання для повноти розкриття образу: «Романтичний», «Професійний», «Трагічний» тощо. Для того, щоб створити психологічний портрет людини, треба зрозуміти, відчути її, вжитися в її образ і тільки тоді шукати характерні риси, динаміку, композицію. При цьому виникає суперечність між образом уяви і практичними вміннями. Це стимулює застосування прийомів зображення з натури, студенти просять один одного позувати, передаючи відповідний настрій чи психологічний стан (тривоги, відчаю, радості). Викладач здійснює педагогічну підтримку кожного студента, вселяючи віру у власні сили й творчі можливості. Таким чином, відбувається процес співтворчості викладача і студента. На думку студентів, така робота корисна, тому що вчить спостережливості, уважності, емпатії.

У процесі виконання програмних завдань нами створювалися проблемні ситуації: студентам пропонувалися запитання, відповіді на які дозволяли глибше розуміти і визначати характер, особливості натури:

- Які духовні якості притаманні особистості натури?
- Які властивості характеру виражає той чи інший жест, погляд, рух?
- Яку роль грає спостереження для передачі світовідчуття, глибинних властивостей людської душі особистості?
- Яке значення для створення образу має одяг, сервдолице?
- Чи можна за допомогою мінімальних художніх засобів зображення виразити внутрішній світ людини?

Як правило, активність студентів є важливою умовою ефективного розвитку творчих здібностей. Одним із оптимальних методичних прийомів у цьому плані є завдання, побудовані на порівнянні: а) емоцій; б) різних стильових систем; в) використання одного й того ж засобу з різною метою.

Виконання завдань навчального і творчого характеру обов'язково передбачає глибоко особистісний рівень включення в діяльність, що суттєво збагачує емоційну сферу особистості студентів. Виникнення на заняттях позитивних естетичних емоцій сприяє формуванню стійкого інтересу до творчості (задоволення діяльністю).

З особливим захопленням і натхненням студенти виконували творче завдання «Автопортрет-образ», у якому потрібно за допомогою одягу, інтер'єру, відповідних атрибутів передати свій внутрішній світ, захоплення, уподобання, а також декоративна або абстрактна інтерпретація художнього портрета, спрямована на передачу емоційного стану. Студентам було запропоновано самостійно виз-

начити етапи виконання роботи (вияв саморегулювання), рекомендовано налаштування на інтуїтивне бачення свого образу, уявлення кінцевого результату.

По завершенню завдання було здійснено колективний аналіз робіт з метою розвитку критичного й аналітичного мислення студентів, рефлексії. Результати роботи виявили, що більшість студентів справилися із поставленим завданням, створили цікаве, емоційне вирішення художнього образу, передали не просто портретну схожість, а й риси характеру, свій внутрішній світ. З'ясовано, що інтенсивніший розвиток художньо-творчих здібностей спостерігався у студентів з високою мотиваційною готовністю до творчої діяльності.

Перспектива подальших досліджень. Таким чином, живопис портрета ставить перед студентами складні, але цікаві завдання. Щоб розібратися в характері людини, у його складній індивідуальності, потрібний життєвий досвід, тонка спостережливість, що дозволяє помічати через зовнішній вигляд психологічний стан, справжню суть зображуваного. Тому робота над створенням портретного образу є важливим етапом у формуванні особистості майбутнього вчителя образотворчого мистецтва, що сприяє розвитку його художньо-творчих здібностей, становленню і самореалізації як висококваліфікованого фахівця.

(Див. першу, другу, третю, четверту стор. обкладинки та першу, другу стор. кольорової вкладки).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Беда Г. В. Живопись : учеб. для студентов пед. институтов по спец. № 2109 «Черчение, изобраз. искусство и труд» / Г. В. Беда. – М. : Просвещение, 1986. – 192 с. : ил.
2. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте : психол. очерк : кн. для учителя. – 3-е изд. / Л. С. Выготский. – М. : Просвещение, 1991. – 93 с. : ил.
3. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. О. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
4. Живопись : [учеб. пособ. для студ. высших учеб. заведений] / Н. Бесчастнов, В. Кулаков, И. Стор [и др.] – М. : ВЛАДОС, 2003. – 224 с.
5. Ермолаева-Томина Л.Б. Психология художественного творчества: учеб. пособ. для вузов. – М.: Академический Проект, 2003. – 304 с.
6. Кузин В. С. Психология живописи / В. С. Кузин. – М. : Оникс, 2005. – 304 с.
7. Кульчицька О. І. Особливості художньої обдарованості / О. І. Кульчицька // Обдарована дитина. – 2005. – № 4. – С. 2–5.
8. Медведев Л. Г. Формирование графического образа на занятиях по рисунку : [учеб. пособие для студ. худ-граф. фак. пед. институтов] / Л. Г. Медведев – М. : Просвещение, 1986. – 159 с. : ил.

Стаття надійшла до редакції 30 січня 2013 року